

ГЛАС САВЕСТИ И ЖРТВЕ ВЛАСТИ

Историјат прогона српских сатиричара

Историја српске сатире, посматрана кроз судбине њених аутора, уједно је и историја борбе за слободу мисли и речи. Од деветнаестог века до наших дана, сатиричари су били савест друштва - они који су говорили оно што већина није смела, а што су готово сви мислили. Уместо мача и пушке, користили су иронију и алузију, али су властодршци у тим речима препознавали најопасније оружје. Зато је историја српске сатире у исто време и историја њених забрана, судских процеса, прогона и подизања зида ћутања. Свака власт је у смеху препознавала претњу, а сваки сатиричар у смеху – начин да саопшти горку истину. Период од једног и по века српске и југословенске историје и показује континуитет у сукобу између књижевне речи и политичке моћи. Извесна цикличност тог односа јасно је уочљива: свака власт, без обзира на идеологију показивала је страх од хумора и сатире. Сатиричари су за све то време били глас савести народа, али и жртве власти која не подноси критику на свој рачун.

Смејање себи је својство које поседује мали број народа. Срби, међутим, никад нису били нежни према себи и зато се мач сатире често претварао у харакири. Сатиричар **Иван Ивановић**, аутор забрањеног романа „Црвени краљ“ указује да су „сатиричари, од **Јувенала** до **Јежи Леца**, увек били криви, са становишта властодржаца“. „Државни апарат, контролисан од краљева, царева, папа, патријарха, председника, генералних секретара, диктатора... имао је задатак да уништи сатиричаре. У Средњем веку су јеретици спаљивани, у Новом веку слати у концелогоре, на архипелаге, у казамате. Човечанство ту није много напредовало“, резигнирано закључује Ивановић.

Први српски сатирични лист који је забрањен због афоризма „опасног по државу“ био је књижевни додатак „Јужне пчеле“ (1852, Нови Сад), браће **Данила** и **Милорада Медаковића**. „Злогласни“ афоризам гласио је: „Ко је несретнији од новинара који се власти замери? Новинар који се народу замери.“ Аутор је био „поп **Ника Николић** из Кнеза“.

Лист за озбиљну сатиру „Геца“ покренуо је новембра 1892. године **Наум Димитријевић**, а до јуна 1894, заплењено је било четрнаест бројева. Тиме је „Геца“ остао запамћен и као часопис који је у Србији током деветнаестог века највише пута забрањиван.

Робија за сатиричаре

Ђорђе Рајковић (1824 – 1886) је уређивао једанаест гласила, међу којима су били и неки од првих наших хумористичко-сатиричних листова: „Комарац“, „Хумориста“ и „Рен“ (1861, 1863. и 1866). У овим новинама редовно је објављивао афоризме. Као уредник „Комарца“, Рајковић је у Новом Саду 1861. био осуђен на осам дана затвора, и тако је ушао у историју као први осуђени уредник једног српског сатиричног часописа.

Љубомир Ненадовић (1826 - 1895), песник, путописац, сатиричар и академик писао је афоризме, углавном непотписане, или под псеудонимима. Иако му је афоризам био успутна инспирација, неке његове мисли спадају у бисере наше афористике, попут: „Печатња је слободна, само се списатељи 'апсе.“ Ненадовић је основао часопис „Шумадинка“ у коме је било осврта на друштвене и политичке проблеме што властима није било по вољи. Цензура је с новином имала озбиљног

посла, да би је коначно због сатиричних текстова и забранила. Да би се осветио цензури, наручио је да Саборна црква у Београду звони највећим звоном и на тај начин означи смрт „Шумадинке“. Ненадовић је због те звоњаве био саслушаван у полицији.

Никола М. Никшић (1849- 1909) је основао 1874. у Београду лист за сатиру и забаву „Домишљан“. Бескомпромисно је у свом часопису критиковао тадашњу власт. У тој мери да је следеће године био ухапшен, осуђен и послат на робију у Пожаревац, а његов лист забрањен. Кад је пет година касније, 1880. године дошло до промене власти у Србији, политички затвореници су амнестирани. Међу њима је био и Никшић, који је затим покренуо лист за шалу, сатиру и забаву „Стари Домишљан“ (1881-1882).

Сима Лазић Лукин (1863 - 1904) је у Београду уређивао хумористички лист „Бич“. Када је због прогона власти прешао у Загреб, покренуо је сатирични часопис „Врач погађач“ (1896 -1904), који је достигао тираж од шест хиљада примерака и био је наше најчитаније сатирично гласило у деветнаестом веку. После „септембарских изгреда“ и напада на Србе 1902. године у Загребу, прешао је у Нови Сад где је продужио уређивање „Врача погађача“.

Бранислав Нушић (1864-1938), био је комедиограф, сатиричар, романописац, аутор драма и прича, а радио је и као новинар и дипломата. Имао је репутацију младог човека „поганог језика и још поганијег пера“. Нушић је један од српских писаца који је осуђен због сатиричног дела. Песма „Два раба“ објављена у „Новом београдском дневнику“ 1887. донела је свом аутору затворску казну. Инспирација за ову песму биле су две сахране - мајке пуковника **Драгутина Франасовића** и мајора **Михаила Катанића**, хероја из српско-бугарског рата. На првом погребу били су **краљ Милан** и цела влада, а на другом мноштво света, али без краља и свите. Многи су критиковали краља Милана и чланове владе, јер заслуге мајора Катанића биле су добро познате целој Србији. Монарх је, међутим, био увређен због песме и Нушић је оптужен за „увреду његовог величанства“. Првостепени суд осудио је младог писца на два месеца затвора. Кад је краљ чуо за пресуду, тражио је већу казну. Судство је повисило казну на две године робије и Нушића су послали у пожаревачки затвор.

Репресија у комунизму

Непосредно после Другог светског рата, такозвану народну демократију у Србији, од сатиричних листова преживео је само „Јеж“, који, тобоже, више није био „ошишан“. А, заправо је био ћелав. Његова основна функција била је да критикује опозицију у траговима, остатке остатака бившег режима и спољне непријатеље у лику западних капиталиста и империјалиста. **Богдан Пешић**, први главни уредник послератног „Јежа“, сведочио је о том времену: „Страшно је што је **Ћилас** одредио **Радована Зоговића** као одговорног пред Политбироом за 'Јеж'. Он нас је стварно бријао. Није дао да прође ни најмања ситница.“ Како је изгледало интерно и екстерно уређивање часописа, описао је у својим сећањима и потоњи главни уредник **Љубиша Манојловић**: „А кад се цео 'Јеж' преломи, кад се странице отисну, био сам још дужан да то носим у Централни комитет, у Агитпроп. И ту је штошта избацивано, па је прелом често морао да се врши поново. Тек тада бисмо штампали број, блед као и онај пре њега.“

Борислав Пекић (1930 –1992), један је од најзначајнијих српских писаца двадесетог века. Био је члан илегалне антикомунистичке организације Савез демократске омладине Југославије. Ухапшен је 1948, следеће године осуђен је на десет година, а потом му је Врховни суд казну повећао на петнаест година затвора с присилним радом. Ослобођен је 1953. године. Године 1971. емигрирао је у Лондон, после чега су га власти сматрале персоном нон грата и низ година су осујећивале издавање његових дела у Југославији.

Први књижевни „експес“ у социјалистичкој Југославији догодио се 22. августа 1950. године, када је прослављени партизански писац **Бранко Ћопић** (1915 – 1984) у „Књижевним новинама“ објавио нешто неочекивано; сатиричну „Јеретичку причу“, у којој је писао о привилегијама комунистичких функционера – министара и генерала који летују у вили на мору, одвојени високим зидовима и обезбеђењем од „радних људи и грађана“, користе посебне магацине за снабдевање, својим свастикама омогућавају превоз државним аутомобилима, узимају огромне хонораре за своје услуге... Бранко Ћопић сматра се обновеитељем српске сатире након Другог светског рата. С „Јеретичком причом“ и још неколико сатиричних приповедака постао је један од водећих писаца послератне српске сатире. Ћопић је тим делом свог стваралаштва, према речима **Владимира Буњца**, постао „јеретички Ћопић“. У једном свом говору **Јосип Броз** је – после изговорених критика на рачун Бранка Ћопића поручио: „Ипак, нећемо га хапсити!“ Дан касније, Ћопић је из једних новина изрезао ту исту поруку. Наравно, с Титовим именом и залепио је на врата свог стана.

Драгослав Михаиловић (1930 – 2023), романсијер, приповедач, драмски писац, сатиричар и академик је због реченице у приватном разговору да је „Тито амерички шпијун“ 1950. ухапшен и мрцварен у затворима у Ћуприји, Крагујевцу, Београду и логору на Голом отоку, у којем је провео петнаест месеци. Године 1968. објавио је роман „Кад су цветале тикве“. Пошто је дело постављено на сцену ЈДП-а, огласио се Јосип Броз Тито: „Тамо неке казалишне тиквице које не цвате и које је написао онај што је био на мрамору на Голом отоку...“ Представа је скинута с репертоара, а роман је прогнан из библиотека и књижара.

У „Јежу“ је 1958. године, као један од првих у социјалистичкој Југославији **Брана Црнчевић** (1933-2011), почео да објављује сатиричне афоризме. Његова збирка афоризама „Говори као што ћутиш“ појавила се 1965. После прве књиге афоризама Црнчевића су прогласили сатиричарем, а како је сам говорио: „У тренуцима када је срамота било бити сатиричар...“ Црнчевић се са антикомунистичким ставовима истицао још у првој половини шездесетих година прошлог века, када је због једне сатиричне приче био саслушаван у полицији и осуђен на месец дана затвора.

Дебитантско дело **Растка Закића** (1942 - 2014) - збирка афоризама „На љуту рану“, објављена 1967, пресудом суда у Крагујевцу, оцењена је као неподобна и целокупни тираж је завршио на ломачи, о чему је писао и „Њујорк тајмс“, цитирајући и афоризам: „Тек кад је умро отац, схватили смо ко нам је ј.... мајку!“ Потом је још шест књига овог аутора доживело исту судбину. По томе је он апсолутни рекордер у социјалистичкој Југославији, за време чијег постојања је у периоду од 1945. до 1990. забрањено 148 публикација.

Милован Витезовић (1944 - 2022) је био мајстор политичког афоризма. Његови радови често су циљали власт, идеологију, корупцију и манипулацију народом. Није се либио да критикује систем у којем је живео, због чега је његова прва књига афоризама „Срце ме је откуцало“ била забрањена и уништена 1969. године, уз образложење: „У брошури је скуп афоризама који по свом садржају изражава напад на нашу историју, идеологију, друштвено-политички систем итд. Због оваквог садржаја представници друштвено-политичких организација, органа власти и једног броја чланова Одбора Чивијаде договорили су се да се брошура у току Чивијаде не пушта у продају“. Један од неподобних афоризама је овај: „Дошли су на пречац да остану доживотно!“ Аутор се касније присећао тог догађаја: „Бринуо сам се како ће судску одлуку примити Бранко Ћопић, који ми је за књигу написао препоручни предговор, јер то је, у неку руку, била и њему забрана. Рекао је: 'Ја сам ти увијек говорио да не треба писати за новине, већ само за књиге. Они књиге не читају. Сад су, бога ти, и књиге почели читати. Долази задње вријеме'.“

Честе забране седамдесетих година XX века

Лазар Стојановић (1944-2017), био је филмски редитељ, публициста и сатиричар. Један је од родоначелника „Црног таласа“. Најпознатији је по филму „Пластични Исус“ (1971), који је забрањен, а у коме је подвргао критици фашизам и комунизам и због кога је осуђен на трогодишњу затворску казну. Филм је био забрањен и први пут је приказан тек 1990. „Пластични Исус“ је једино остварење југословенске кинематографије због кога је његов аутор завршио у затвору. Забрањен је био и број часописа „Видици“ који је уредио, а у којем је упоредио пропаганде у нацистичкој Немачкој и СФРЈ. Стојановић је био ухапшен и 1984. због учешћа у Отвореном универзитету.

Душко М. Петровић (1948), је основао и уређивао студентски часопис за хумор и сатиру „Страдија“, који је излазио 1971. и 1972. године. „Страдија“ је више пута забрањивана, а после забране тринаестог броја и судске пресуде да сви примерци буду спаљени, Универзитетски одбор Савеза студената Београда је распустио редакцију и укинуо часопис.

Роман **Ивана Ивановића** (1936) „Црвени краљ“, објављен 1972, о фудбалеру Зорану Југовићу (Зока Кинг), у чији лик је уткао неке стварне фудбалске јунаке и ситуације тог доба, од будног ока партијских цензора протумачен је као провокација и напад на социјалистичку државу, па се на аутора обрушила сва сила моћног система која га је истерала с посла у школи, забранила књигу и осудила на две године робије, али је, под притиском јавности, у последњем тренутку, избегао затвор.

Вујица Решин Туцић (1941 - 2009), био је песник, прозаиста, сатиричар, есејиста и један од најзначајнијих припадника неоавангардног књижевног покрета у Југославији шездесетих и седамдесетих година двадесетог века. Због своје уметничке активности био је маргинализован и прогањан у време комунистичке власти која га је сматрала анархистом. Током 1972. и 1973. против њега су била покренута два кривична процеса: „због вређања социјалистичких и патриотских осећања грађана“ у суду у Зрењанину и „за кривично дело непријатељске пропаганде“ у суду у Новом Саду. По другом основу претила му је казна до 12 година строгог затвора, али су ови поступци против писца, ипак, били обустављени.

Буро Дамјановић (1945 – 2009) био је српски песник, приповедач, писац за децу, романсијер и сатиричар из Босне и Херцеговине. Приповетку „Голимјесто“ је објавио 1974, а 1977. је због ње оптуживан на партијским форумима и у штампи као српски националиста. Антологија послератне приповетке у Босни и Херцеговини, **Ненада Радановића**, због ове приповетке је забрањена и уништена. У образложењу судске забране наведено је да „третира и представља село у идејно промашеном и неприхватљивом светлу и садржи лажне вести које имају за циљ узнемиравање и обману јавности“.

На примеру личности **Драгише Кашиковића** (1932-1977) и његовог животног пута, потврђује се тачност мисли да је „сатира књижевни род којем без храбрости нема опстанка“. Афористичара и политичког емигранта убили су припадници југословенске Службе државне безбедности 1977. године у Чикагу, у просторијама листа „Слобода. Само две године раније у граду на обали језера Мичиген, Кашиковић је објавио књигу убојитих антирежимских афоризама под насловом „Партија те тужи, Партија ти суди“. „Терор примењујемо само према онима који се с нама не слажу“, један је од афоризама из ове збирке. Објекти Кашиковићевог сатиричног ангажмана биле су тадашње табу теме:

вођа, револуција, криминал власти, комунистичка олигархија, марксистичка идеологија, положај српског народа у Југославији...

Наставак прогона

Збирка песама **Гојка Ђога** (1940) „Вунена времена” појавила се крајем априла 1981. године, уништена је на Брозов рођендан 25. маја, а аутор је ухапшен четири дана касније. Суђење, пред Окружним судом у Београду, трајало је пет дана. Ђога је осуђен на две године затвора за кривично дело „непријатељске пропаганде”, извршено „целом књигом”, а посебно са шест песама. Врховни суд Србије преиначио је пресуду, и за кривично дело „повреде угледа СФРЈ”, извршено с четири песме, 16. фебруара 1982. године, осудио аутора на годину дана затвора. Савезни суд је 9. јула 1982. године потврдио казну. На издржавање затворске казне Ђога је отишао 28. марта 1983. године.

Душан Радовић (1922-1984) је у својим минијатурама, од афоризма до мини есеја, на изванредан начин спајао црни хумор с топлим лиризмом, цинизам и сарказам са благородном наклоношћу. Годинама је овај писац будио Београђане коментарима, освртима, епиграмима и афоризмима које је изговарао на Радију Студио Б, у емисији „Београде, добро јутро“. Председништво Централног комитета Савеза комуниста Србије, које је 8. новембра 1982. „разматрало актуелна идејно-политичка питања информативних делатности”, неколико дана касније је објавило закључке: „Афоризми у популарној сатиричној емисији 'Београде, добро јутро' у последње време све чешће имају обележја политичких порука с израженом моралистичком и демагошком позадином. Садржина тих порука понекад је крајње деструктивна и неприхватљива”. Емисија „Београде, добро јутро“ у којој се могао чути и афоризам: „Политичари су нам много бољи од политике. Ово закључујемо по томе што чешће мењамо политику него политичаре“, после тога експресно је угашена.

При крају Милошевићеве владавине, 9. јуна 2000. године, на петомесечну затворску казну пресудом суда у Зајечару, због књиге афоризама „Србијо, мајко, плачи“, био је осуђен **Бобан Милетић Бапси** (1965) из Књажевца. Један од инкриминисаних афоризама гласио је: „Једва чекам да загрлим вођу. Каква би то 'шпанска крагна' била.“

Драгутин Минић Карло (1942) је у то време због својих сатиричних текстова смењен с места главног уредника „РТВ Ревиије“, прогнан из куће „Политика“ и остављен без посла.

Сви ови примери показују да сатира није само шала на рачун власти, већ нужен механизам очувања истине и достојанства народа. У историји српске књижевности, прогони сатиричара остају најпоузданије сведочанство о границама слободе. Њихово страдање кроз векове показује да се у Србији власт највише боји – духовитих. Сатира није само књижевни жанр, већ огледало у коме се види право лице власти. Она је најпоузданији показатељ степена слободе једног друштва: тамо где се сатиричари кажњавају, слободе нема. А где им се аплаудира – има наде, или како би то рекао Владимир Булатовић Виб: „Кад је сатира на пола копља, то је знак да је слобода умрла.“ У том огледалу, историја српске сатире остаје историја непоколебљивих људи који су, исмевајући и критикујући све негативно и погубно, бранили слободу изражавања и достојанство речи.

Александар Чотрић